

JAN CHLOUPEK

VÝBĚR JAZYKOVÝCH PROSTŘEDKŮ PODLE KOMUNIKAČNÍ SITUACE

Řeč (a v komplementární jednotě s ní její systémový rezervoár – jazyk) se projevuje vždy za určitých komunikačních situací, tj. situací daných široce chápaným vztahem mezi všemi účastníky a složkami komunikačních aktů. Komunikační situace je dána objektivními a subjektivními faktory, upravujícími významně podobu komunikátů. Její osou je vztah původce komunikátu (mluvčího nebo pisatele) a adresáta komunikátu (ve zvláštním případě příjemce). Dorožumívají se zpravidla o úseku jedné ze tří skutečností: společenské, přírodní, jazykové – o tzv. denotátu. K závažným objektivním faktorům patří nepochybně prostor (v tom i vzdálenost mezi komunikujícími), čas a samozřejmě jako nezbytný realizační faktor i sám kód. Vysloveně subjektivní faktory tkví v člověku, v jeho sociální roli, věku, pohlaví, jazykové kompetenci, zkušenostním komplexu a posléze i ve znalostech, s kterými do komunikace vstupuje.

Pokud běží o kód, ten ovlivňuje výběr jazykových prostředků možností volby ze synonym, ta se poté projevuje jako faktor vnitrojazykový, slohový, a to s tím praktickým omezením, že využívat plně bohatství národního jazyka ze synonymních řad týká se zejména jazykové tvorby (formulování a stylizování) založené na metajazykovém a metařečovém zamyšlení, jaké známe třeba z krásné literatury nebo řidčeji z vyšší publicistiky. Z hlediska běžné konkrétní komunikační situace má zato využití synonymie jisté meze. Tak se např. o nepříznivém počasí obvykle vyjádříme tak, že „venku je škaredě“ (na Moravě a ve Slezsku), nebo „ošklivě“ (v Čechách). Za běžných situací jako bychom situaci hodlali vystihnout právě tím synonymem, které zrovna v té situaci obvykle převažuje. To ostatně vyžaduje nejméně stylizační a formulační námahy.

Závažný a rozhodující vliv na výběr jazykových prostředků mívá v zásadě už sama komunikační situace. Jen zdánlivě překvapuje, že se vztah promluvy ke komunikační situaci může obrážet též v otázkách jazykové kultury, totiž při posuzování role spisovné češtiny. Přitom se může odlišně projevovat mluvený, nebo psaný způsob realizace komunikátu.

1. Komunikační interakce probíhá za dané komunikační situace, kdy je přítomen původce projevu i jeho adresát. Komunikační situace je pak jazykovým

projevem určována, spoluvytvářena. Mluvená řeč „nastavuje“, a to podle vývoje komunikační situace. Mluvčí vypovídá pouze to, co v situaci samé netkví, co z ní přímo nevyplývá. Platí, že čím je situace úplnější, dokonalejší, preciznější, tím může být jazyková komunikace kusejší, eliptičtější, stručnější, méně precizní. Při dyadické komunikaci jsou si účastníci dialogu na očích, reagují na sebe aspoň v letmém náznaku, bez náročnějšího úsilí vyslovují svá mínění, přesvědčují svého posluchače (své posluchače). Dialogy opřené o konkrétní situaci a v ní zakotvené s ní počítají, realizují se bez formulačních potíží: umění přirozeného rozhovoru, který se týká každodenních záležitostí, ovládá snad každý vzdělaný i méně vzdělaný občan. Situace mu totiž v každém případě poskytuje bezpečnou oporu, na ni lze vždy nějak reagovat. Svou funkci zde plní ukazovací zájmena.

Jazyková složka podobné komunikace nebývá oslabována pouze zevními okolnostmi běžného dialogu (např. absencí potřeby nějak jej zaznamenávat a poté uchovávat), nýbrž i zákonitým využíváním vyjadřování neverbálního, vizuálního. V něm mají hlavní úlohu gestikulace a mimika. To jsou sice původně druhotné, odvozené sémiologické systémy, fungující jen v harmonii s verbální komunikací, avšak na komunikační situaci se mohou nikoli nevýznamně podílet jako prostředek doprovodný (např. úsměv k vítání hosta nebo mávnutí rukou při odmítání) nebo dokonce náhradní (srov. např. obvyklé tukání na čelo jako jednoznačné predikování menší duševní kapacity nesprávně jedoucímu řidiči nebo svinutí dlaně „on to ukradl“, nebo gesto rukou „potom jej pověsili“). Toto neverbální vyjadřování je v jádru dosti jednoduché, nevypovídá vše, něco jen naznačuje (např. náhlým odchodem z místnosti), často bývá schematizované, jako pouze odezíratelné nemívá jiný čas než přítomný a nevyjadřuje přesněji a jemněji vztahy mezi jevy. Obráží se v něm povaha člověka nebo i národní temperament. Větší úlohu při tom hrají oči a ústa, nejmenší nos. Mimo gestikulaci a mimiku mohou se v rozhovoru face-to-face projevit ještě i jiné osobní rysy a situační kvality, například tělesná blízkost komunikantů: při intimnějším vztahu se k sobě přibližují. V celku je možno říci, že jazykové i neverbální vyjadřování, dále pak veškeré možné reakce na okolní svět (např. úlek) vytvářejí tzv. řeč těla.

Vlastní komunikační situace nemusí být v našem případě založena na spisovném vyjadřování. To by totiž představovalo až příliš náročný komunikační prostředek, vysokou funkční hodnotu, mají-li verbální prostředky spisovného jazyka jen skromně spoluvytvářet komunikační situaci s probíráním každodenní běžné problematiky. Rovněž z této příčiny mají dominantní roli v úzu vždy spontánním, namnoze improvizovaném, právě nespisovné jazykové útvary, jež jsou pro výše charakterizované interakce koneckonců plně dostačující a naopak navíc nesou vítanou míru konotace privátnosti, důvěrnosti, neoficiálnosti, formulační pohotovosti. Těm by se spisovné až knižní vyjadřování dozajista vzpíralo, neboť spisovný jazyk bývá oprávněně pokládán za vysloveně formální varietu národního jazyka. A té se běžná mluva už svou podstatou vyhýbá.

2. Jindy jazyk slouží k výstavbě textu mimosituačního, na situaci hic et nunc (v místě a v čase) nezávislého. Nezřídka bývají takové komunikáty jen sekundárně

mluvené. V takovém případě mluvčí podává svůj výklad podle vědění získaného už před komunikací a podle zkušenostního komplexu mluvčího. Podobná komunikace probíhá např. při pedagogickém procesu, při cílevědomém vyprávění pro určitou skupinu lidí, při pracovní nebo odborné instruktáži či při vědecké přednášce. Sekundárně bývá mluvená řeč jakoby navíc ovlivňována živou komunikační situací: případné reakce posluchačů a jakékoli šumy nesmí mluvčí opomíjet. Spisovné vyjadřování zde ještě zákonitě převažuje – až snad na vypravování pro menší, náhodně sešlé skupiny lidí. Vytváření nové situace, tedy složitější, delší formulační činnost pouze jazykem bez opory mimojazykové situace je mentálně dosti náročné, a stává se tedy předmětem školní výuky. V určitých prostředích, např. soudním nebo policejním, mají mu napomoci návodné otázky.

V našem případě je nová situace založena výlučně na jazyku, tedy na vztazích vnitrojazykových (slohových), a to podle Ogdenova–Richardsova sémantického trojúhelníku, jenž zahrnuje význam, obsah (designát) – pojmenování (designátor) – věc (denotát). Dráha věc – pojmenování patří do oblasti onomaziologie, dráha pojmenování – význam do oblasti sémaziologie.

3. Pro úplnost proberme ještě jednu funkci mluvené řeči. Nezřídka se jí realizuje převod z psaného textu (ten se pak „čte“), dochází takto ke změně kanálu. Komunikační norma přitom pochopitelně postuluje, aby převod byl dokonalý, důsledný a úplný – přes všechny specifčnosti obojího způsobu realizace řeči. Odchytky od noremních požadavků jsou jednoznačně chyby, toleruje se však jistá míra přefeknutí. Uplatňuje se ortoepie. Spisovný ráz těchto komunikátů se jednoznačně odvozuje od základní psanosti pramene.

4. Mluvená řeč svými obsahy (např. v dialogickém pásmu románu ve vztahu k jednajícím literárním postavám) i jako základní schematizovaný aspekt formující způsob komunikace (např. v dramatu) může se stát součástí slovesného uměleckého díla. Zde však běží o jinou problematiku. Nelze totiž klást jen tak vedle sebe jazyk pro komunikování a hru na komunikování, totiž text stylizovaný jako napodobení nebo simulování, jinak řečeno řeč pro pravou konverzaci a subjektivní představu uměleckého autora o mluvené komunikaci. Nadto obvykle chybí v umělecké nápodobě mluvené řeči ona vpravdě až chaotická spontánnost a improvizovanost, jakkoli může být věrně hrána a předstírána.

Dialogy jednajících postav jsou nezřídka nespisovné. To proto, aby byla oslabena „literárnost“ jazyka (Hrabák), ke které směřuje psaná komunikace obecně, a aby byla lépe napodobena běžná mluva. Zato pásmo autorské bývá v moderní literatuře ztvárněno téměř výlučně spisovným jazykem, který dokonaleji obráží složitější myšlení a jeho hierarchizaci, abstrakci, jemnější a přílehavější hodnocení, vnitřní řeč – výjimku může tvořit autorské pásmo, v němž je autor sám protagonistou děje (srov. u Oty Pavla) a literární text je v tom případě formulován v první osobě.

Každé vypravování je založeno pouze na údajích vyprávěčem sdělených a nadto obsahuje četná místa neurčitosti (jichž se podle uměleckého záměru rovněž vhodně využívá). Stejně tak v odborné a vědecké oblasti přináší referát toliko vybrané údaje. V obojím případě je ovšem možno – a je to veskrze užitečné

– promýšlet sdělované obsahy předem. U adresáta (adresátů) vypravování nebo referátu lze jen někdy počítat s „předvěděním“ nebo s dostatečným vědomostním komplexem. K vytváření nových, autonomních komunikačních situací slouží nejlépe psaná řeč.

Situace *hic et nunc* existuje též u těchto nově vytvářených jakoby autonomních komunikátů. Má však dosah jen omezený, jenž vztah mezi mluvčím a vnímatelem přece jen poněkud upravuje – aby byl projev lépe srozumitelný, aby byly odstraněny šumy atp.

Vztah komunikace k situaci, za které probíhá nebo neprobíhá (popř. probíhá mimo ni), a tvoří autonomní jazykovou situaci, bývá v jisté míře přece jen ovlivněn ještě jedním faktorem, totiž časovým, zda ke komunikaci postačuje improvizace, nebo naopak nikoli. Z našich úvah by mělo vyplynout, že se tu osvědčuje mluvená řeč, reaguje-li se jí pohotově na situaci kolem komunikace.

5. Nemálo komunikátů je z hlediska námi sledovaného smíšených. Krátká vypravování a jiné odbočky mají obvykle funkci jinak ryze racionální argumentaci posílit, vnímatele přesvědčit, běžnou věcnou diskusi oživit. Nadto je nutno rozlišovat pečlivě primární nebo sekundární charakter komunikátu. Např. při vyučování se po dlouholeté praxi pedagogově jeví jeho projev jako autonomní, nový, ale primárně je postaven na starších poznacích, kterým se vlastně před lety naučil nebo které sám nejprve písemně formuloval.

LITERATURA

- BĚLIC, J.: Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné. In: Čs. přednášky pro IV. MSS v Moskvě, Praha 1958, 59–72.
- BRABCOVÁ, R.: Mluvený jazyk v teorii a praxi. Praha 1987.
- DEMLOVÁ, E.: K textové syntaxi mluvených komunikátů. In: Jazykověda – lingvistika č. 2, Ostrava 1996, 83–107.
- DAVIDOVÁ, D.: Komunikační situace a adekvátnost komunikačního kódu. Tamtéž 17–57.
- GREPL, M.: K podstatě a povaze rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými. In: Otázky slovanské syntaxe I, Brno 1962, 342–345.
- HRABÁK, J.: Poetika, Praha 1973.
- JEDLIČKA, A.: K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny. Jazykovedné štúdie VII, Bratislava 1963, 133–142.
- JELÍNEK, M.: Doslov a edice R. Těšnohlídek. In: Kolonia Kutejsk, Praha 1958.
- JELÍNEK, M.: Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními. SaS 27, 1966 104–118.
- KOŽEVNIKOVA, K.: K podstatě hovorovosti. Slavica Pragensia, Praha 1973, 199–214.
- KRČMOVÁ, M.: Běžně mluvený jazyk v Brně. Brno 1981.
- Linguistische und sozialpsychologische Analyse der mündlichen Kommunikation. Ed. ÚJČ, Praha 1985; K tomu ještě: Gesprochene und geschriebene Kommunikation. Ed. ÚJČ, Praha 1989.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. 2. vyd. Bratislava 1989.
- MÜLLEROVÁ, O.: Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. Praha 1994.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J.: Kapitoly o dialogu. Praha 1994.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. – SCHNEIDEROVÁ, E.: Mluvená čeština v autentických textech, Praha 1992.
- OGDEN, C. K. – RICHARDS: The Meaning of Meaning, London 1923.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: Variation in Language. Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics. Amsterdam 1992.

SLANČOVÁ, D.: Praktická stylistika. Prešov 1994.

DIE AUSWAHL SPRACHLICHER MITTEL IN BEZIEHUNG ZUR KOMMUNIKATIONSSITUATION

Eine Kommunikationssituation ist durch das Zusammenspiel objektiver und subjektiver Faktoren gegeben. Diese Beziehung kann unter anderem ihren Niederschlag in Fragen sprachlicher Kultur finden, also bei der funktionalen Beurteilung der Zweckmäßigkeit von schriftlicher beziehungsweise nichtschriftlicher Ausdrucksweise. Schon die Kommunikationssituation selbst macht nämlich einen Einfluß auf die Wahl der sprachlichen Mittel geltend:

1. Die kommunikative Interaktion (Dialog, dyadisches Kommunizieren) verläuft in der gegebenen Kommunikationssituation, ist durch sie bestimmt und mitgeformt und ergänzt sie im Gegenteil selbst mit Nachdruck. Grundsätzlich „streckt“ dann die gesprochene Sprache den Mitteilungsfluß, und zwar je nach Bedarf mit Rücksicht auf die Entwicklung der Kommunikationssituation (und das Verständnis seitens des Adressaten). Der Sprecher drückt in der Regel nur das aus, was nicht deutlich ist, was nicht aus ihr resultiert. Es setzt sich eine nonverbale Ausdrucksweise durch als Begleit- oder auch Ersatzqualität. Schriftliche Ausdrucksweise würde – wenigstens im Tschechischen – hier eigentlich ein ziemlich anspruchsvolles Kommunikationsmittel darstellen, nämlich bescheiden eine Kommunikationssituation nur mitzugestalten.
2. Ein anderes Mal bildet sich durch Kommunikation ein extrasituationeller, von der Situation hic et nunc unabhängiger Text. Nicht selten pflegen solche Kommunikate nur sekundär gesprochen zu sein. In diesem Fall stützt sich eine neue, autonome Situation ausschließlich auf die Sprache, also auf innersprachliche (stilistische) Beziehungen. Die Situation hic et nunc kann bisweilen interferieren, falls dies mit Rücksicht auf die Zuhörer notwendig ist.
3. Eine selbstverständliche Funktion der gesprochenen Sprache ist die Überführung von geschriebenem Text („Lesen“), und so kommt es zur Änderung des Kanals. Der schriftliche Charakter dieser Kommunikate leitet sich eindeutig von der elementaren geschriebenen Art der Quelle beim Vorlesen ab.
4. Nicht wenige Kommunikate sind unter dem von uns verfolgten Aspekt gemischt: Soweit es um die Verwendung von Elementen der gesprochenen Sprache geht, so sollte man nicht die Sprache für die Kommunikation und das Spiel mit dem Kommunizieren nebeneinander setzen (das heißt die Verwendung von Elementen der gesprochenen Sprache in der Literatur, also neben dem stilisierten Text als Nachahmung oder Simulation des gesprochenen Dialogs). Anders ausgedrückt: Man sollte nicht die wahre Konversation neben die subjektive Vorstellung des Literaten von der gesprochenen Kommunikation stellen. Ebenfalls nur mit Schwierigkeiten läßt sich jene chaotische Spontaneität und Improvisiertheit der gesprochenen Sprache in das literarische Werk einbringen, egal wie wahrheitsgetreu sie gespielt und vorgetäuscht ist.

Jan Chloupek
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
66088 Brno

